

ਇਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ!

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟ-ਲੇਖਕ, ਨਾਟ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸੂਤਰਧਾਰ, ਐਕਟਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵੀ, ਲੋਕਮੁੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਸੇਵਕ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਭਿਮਾਨ-ਮੁਕਤ, ਸਨਿਮਰ, ਸਾਊ ਮਨੁੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਹਦਿਖਾਵੇ ਗੁਰੂ। ਅਚਾਨਕ ਸੋਧੋਂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਚਮਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਦਰਪਨ ਬਣਨ ਦੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਯੋਧਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ 'ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਜਾਣ' ਦਾ ਕਥਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਵੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਯਕੀਨਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਾਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਬੇਹੱਦ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦੂਰ-ਦਰੇਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਤੋਂ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਅੱਥਰੂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਅਰੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਅਥਾਹ ਖ਼ਲਕਤ ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਏਨੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਦੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਸਮ-ਪੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ/ਉਮਾਹ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਟਕ ਸੀ। ਭਾਖੜਾ-ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਹੜਤਾਲ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖਿਡਾਇਆ। ਐਕਟਰ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ 'ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਗਿਆ' ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ, ਉਹਨਾਂ 1981 ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਇਕਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਕਦੀ ਪੈਰ ਵੀ ਨਾ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ

ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ-ਪਰਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਨਾਟ-ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ, ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ, ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਲਾਲੋ-ਪੱਖੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਕਾਰਗਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਦਈ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਛਿੱਲ-ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਕੋਮਲਭਾਵੀ ਅਦਾਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਡੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਐਕਟਰ ਹੋਰ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਵੀਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਦਰਜਨਾਂ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਮਲੇਵਾ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਤੋੜੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਰਲੇ-ਟਾਵੇਂ ਨਾਟਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੰਚ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ। ਇਉਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚੋਣਵੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਬਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਭੱਦਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਚੌਤਰਾ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਿੜ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਗੱਡਾ ਮੰਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਲਾਲਟੈਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਜਦੀ, ਗੜ੍ਹਕਦੀ, ਬੁੱਕਦੀ ਤੇ ਗੂੰਜਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਗਤ-ਜੁਗਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਲ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਜੇ ਡਰਾਈਵਰ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਜਜ਼ਬੇ-ਗੁੱਪੀ, ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਂਗਲੀ ਫੜਾ ਕੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਅਦਾਕਾਰ ਓਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ। ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਸਦਕਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛੋਕੇ ਵਾਲੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਫ਼ ਕਾਲੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਘੰਟਾ-ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਧ ਕਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋ।' ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਮੰਚ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ, ਪਰਲ ਪਦਮਸ਼ੀ ਨੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈੱਸ' ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।' ਭੂਪਾਲ ਵਿਚ ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਟਰੀਟ-ਪਲੇਅ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਰੋਸ-ਥੀਏਟਰ ਦੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਗੁੰਜਵਾਂ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸੁਨੇਹਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੱਕ ਸਿੱਧਾ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਮੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਜਲੀਆਂ ਨਾਟ-ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ।'

ਕਲਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਨ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਨਮਾਨ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਕੌਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ-ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ 1984 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰੱਸਟ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। 1980 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਉਹ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਇਨਾਮਾਂ-ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪ ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜੁੜਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਆਖਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ਾਇਦ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਏਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ, ਜੇ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲਾ, ਮਿਹਨਤ ਲੋੜਦਾ ਤੇ ਫੈਲਵਾਂ ਕੰਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਕੜੀ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਘਰ ਦੇ ਮਾਇਕ ਵਸੀਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ, ਕੋਈ ਟਿਕਟ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ

ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਗੱਠੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰੇਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਂ ਦੀ ਰੁੱਖੀ-ਮਿੱਸੀ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਛਕ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਛੱਡਣਾ-ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਤੇ ਸਵੈ-ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ: 'ਕਬੀਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੇਂ, ਲੀਏ ਲੁਕਾਟੀ ਹਾਥ/ਜੋ ਜਾਲੈ ਘਰ ਆਪਨਾ, ਚਲੇ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ।'

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂਘਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਨਾਟਕ ਕਿੰਨੀ-ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਆਖ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਰਹੀ। 1984 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ' ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1,500 ਤੋਂ ਵਧ ਗਈ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਜੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਪ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ' ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਰੋਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਛਾਪੇ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਪੁਚਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੀਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲ 1994 ਦੀ ਹੈ।

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਸਾਡਾ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਓ।' ਮੈਂ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਭਾਅ ਜੀ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਣਾ ਲਈਏ, ਇਕ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਵੱਸਦਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੀ?' ਇਕਦਮ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਠੀਕ ਹੈ, ਦੋ ਬਣਾ ਲਵੋ। ਤੇ ਛਪਵਾ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਲਵੋ। ਹਾਂ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਬਿੱਲ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣ।' ਇਉਂ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹਾਸੀਆ' ਅਤੇ 'ਬਿਖਰੇ ਟਾਪੂ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਸਰਦਲ' ਤੇ 'ਸਮਤਾ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਰੋਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਆਰਥ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਣ ਜਾਂ ਉਲਾਰ ਦੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ-ਭੈ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ

ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬੁਰਜੂਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਹੋਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੂਬਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਾਪਣਾ ਤੇ ਗੱਲ ਦੇ ਨਿਤਾਰੇ ਲਈ ਬਹਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਜਿਹੀ ਨਰੋਈ ਪਿਰਤ ਸੀ, ਜੋ ਪੈਂਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖਰੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਪਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਚੱਲੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਝੱਖੜਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਕਰਾਮਾਤੀ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਰਹੀ। ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪਸਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਗਲਤ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਘਟੀਆ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਲੱਚਰ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੂੰ ਪਾ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਹੋਈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਸਦਾ ਹੀ ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗਲਤ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਰੋਏ ਗੀਤ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਔਖਾ ਤੇ ਖਰਚੀਲਾ ਪਰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰੀ ਕਾਰਡ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ, ਦੋ ਤੋਂ ਚਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹ ਅੰਤਲੇ ਸਾਹ ਤੱਕ ਸਭ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਤੇ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਅਡੋਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸਦਕਾ, ਜਨਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਵਜੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਤੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਖੱਬੀ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਇਲ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਏਨੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਤਰਦਾ-ਤਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂਅ ਹੈ।